

Mester Béla

Bismarck – a második birodalom alapítója

Írásunkban megpróbáljuk a hatalmas német szakirodalom alapján áttekinteni Bismarck életútjának külső ívét, pályafutása legfontosabb eseményeit. A megítélésének részleteivel nem célunk foglalkozni. Hogy miről is van szó? Egyes történészek heroizálták, míg mások démonizálták őt történelmi életrajzaikban. Hős, mert megvalósította a német egységet – igaz nem minden német egyesítésével –, míg mások démonnak tartották, mert a német történelem későbbi negatív eseményeinek okait, forrását Bismarck tevékenységéhez, mint alapvető okhoz vezették vissza. Mára már egyre több forrás bevonásával, objektívebben mutatják be politikai tevékenységét, és nem használnak fentebb említett visszavetítéseket. Azt mindenképpen kijelenthetjük itt a bevezető részben, hogy a XIX. századi német történelem legnagyobb formátumú politikusáról, a német nemzeti állam megteremtőjéről van szó.

Vázlatunkban a diplomáciai eseményeket csak a szükséges mértékben érintjük, mivel külpolitikájának részletesebb bemutatása egy következő írás témája lesz. Most Bismarck személyével, céljaival, eredményeivel, töprengéseivel foglalkozunk.

Családi háttér

Otto von Bismarck 1815. április 1-én született az Elbához közeli Schönhausenben. Szülei nagyon különböző környezetből származtak. Az apa, Ferdinand von Bismarck egy ősi altmarki nemesi nemzetség sarja. Az anya, Wilhelmine Mencken tudós- és hivatalnoki családból származott. Wilhelmine apja Anastasius Ludwig Mencken (1752-1801) Nagy Frigyes kabinettitkára volt. Házasságkötésükkor a feleség 17 éves, a férj 18 évvel idősebb (35 éves) vidéki juncker volt. A házasságot 1806-ban kötötték meg. Nem volt szerencsés kimenetelű. Egyik oldalon a művelt anya, másikon a korlátolt, de jószívű apa. Hat gyermekük született, akik közül Otto, Bernhard és Malwine élte túl az első éveket. Otto az apától a nagy erőteljes testalkatát és a vidéki porosz nemesség konzervatív beállítottságát, nézetét örökölte. Az anyától az éles elmét, a hűvös racionalitást, a nyelvi fogékonyságot és a labilis idegrendszer, a csillapíthatatlan becsvágyat örökölte. Ellentétes vonások és hajlamok. A fiatal, de az idősebb Bismarck személyisége ellentmondásainak gyökere ide vezethető vissza.

A tanulás éve

Bismarck életének első éveit a pomerániai Kniephof birtokon töltötte. Itt szerette meg egy életre a vidéki életet, a fákat, az erdei magányt. Az anya hivatalnoki pályafutást szánt a fiainak, ezért a berlini Plamann Nevelőintézetbe küldte Ottót, ahová Bernhard is járt. 1827 ősztől 1830-ig a Friedrich-Wilhelm gimnáziumba járt, azután az 1832 áprilisi érettségig a Szürke Kolostor nevű gimnáziumba. A nyelvek iránti tehetségével kitűnt az iskolában: német, angol, francia, orosz. Ami a német nyelvet illeti, talán elmondhatjuk, hogy a század egyik legjobb stilsztája volt.

1832. május 10-én beiratkozott a Göttingeni Egyetemre, jogi és államtudományi szak-



Fotó: Internet

ra. Egyetlen diákegyesülethez (Burschenschaft) sem csatlakozott, hanem csak egy hazafias testülethez (Hannovera), amelynek tagjai a hannoveri tiszt és hivatalnoki családokból származtak. A Burschenschaft Bismarck számára radikális, forradalmi és felforgató volt. Ellenben a testületi hallgatók verekedős, iszákos életét teljes mértékben élvezte. Később is dicsekedett, hogy három szemeszter alatt 28 menzúrája (párbaj) volt. Extravagáns külsejével is megpróbált imponálni. A piperkőc attitűdnek megfelelt a hencsérésre, nagyzolásra való hajlama is. Aki viszont jobban ismerte őt, az tudta róla, hogy az irodalomban és történelemben egyformán nagyon olvasott volt. Így például új barátja, az amerikai John Lothrop Motley. 1833 őszen mindketten a berlini egyetemre mentek át. Az egyetlen göttingeni professzor, akinek az előadásait rendszeresen hallgatta, Arnold Heeren történész volt, egyébként az egyetemi tudományossággal szem-

ben ellenszenvvel viseltetett. Tanulmányait csak a legszükségesebbre korlátozta, és ami a vizsgához szükséges volt, azt egy korrepetitortól pótolta.

Útkeresés

1835 májusában letette az első jogi államvizsgáját, és ezt követően beosztották a berlini városi bírósághoz gyakornoknak. Az első időszakban szorgalmasan és fegyelmzetten dolgozott, de már nyáron kétségei támadtak, hogy a hivatali karrier számára helyes döntés volt-e. 1836 januárjában megkérte a rajnai provincia miniszterelnökét, hogy a jogi szolgálatból a közigazgatási szolgálatba való átlépéshez szükséges vizsgákat Aachenben letehesse. A két vizsgája nagyon sikeres volt, így kinevezték államigazgatási fogalmazóvá, előadóvá. A miniszterelnök segítségével gyorsan emelkedett a tartományi közigazgatási ranglétrán felfelé. Megint érezte az elégedetlenséget, monotóniát a hétköznapi ügyin-

tézésben, bármennyire is próbált az elvárásoknak megfelelni.

Aachen nemzetközi híru gyógyhely volt. Bismarck vonzódott az angol arisztokrata vendégekhez, mindenekelött azok női tagjaihoz. Az imádoztak: Laura Russell, majd egy házas 36 éves francia hölgy, azután a 17 éves Isabella Loraine-Smith. Közben két kézzel szórta a pénzt, a kététes szabadságát hónapokkal lépte túl. 1837 szeptemberében elbocsátották, és hazatért Pomerániába.

1837 decemberében a berlini kormánynál próbálkozott, hogy hivatalnoki képzését befejezze. Néhány hónap után feladta ezen kísérletét, és elhatározta, hogy teljesíti az egyéves katonai szolgálatát. 1838 késő nyarán Bismarck meghozta a döntését, hogy az állami szolgálatot választja. Pénzt akart gyűjteni, ezért az apai birtokon kezdett gazdálkodni. Az általa nem szeretett anyja 1839. január 1-én elhunyt. A birtokot Bismarck jövedelmezővé tette, az adósságait törlesztette. 1842-ben hosszú külföldi utazást tett, megismerte Angliát, Franciaországot, Svájcot. De odahaza gyötörte az unalom, a magány, az elégedetlenség.

Alakult a szomszédos pomerániai junkerekből egy pietista kör. Itt ismerte meg, a volt berlini iskolai barátja, Moritz von Blankenburg jegyesét, aki a kört vezető Adolf von Thadden-Triegloff lánya volt. Marie is vonzódott Bismarckhoz, megértő volt panaszai iránt, hogy ürességet és unalmat érez. Bemutatta legjobb barátnőjének, egy hátsó-pomerániai földbirtokos egyetlen gyermekének, Johanna von Puttkammernek. Az esküvőn e húszéves hölgyet választották Bismarck asztaltársnőjévé. 1846. július végén, augusztus elején kerültek közelebb egymáshoz egy közös utazáson a Harzban, amelyet a Blankenburg házaspár szervezett. Végül is egymásra találtak. Bismarck megkapta tőle azt, amit az anyjától soha: egy stabil érzelmi kötődést. 1847. július 28-án házasodtak össze. Házasságuk boldog volt, és az is maradt évtizedeken át. Johanna igénytelen volt az önmegtagadásig, ami abban oldódott fel, hogy férjét és a gyerekeket gondoskodással vette körül. Három gyermekük született, Marie (1848), Herbert (1849) és Wilhelm (1852). Mivel így Bismarck a magánéletében biztos támaszra lelt, így tulajdonképpen szenvedélye, a politika felé fordult.

1840. október 15-én apjával együtt vett részt IV. Frigyes Vilmos megkoronázásán, Berlinben. 1846 késő őszen a Magdeburg közelében fekvő Schönhausenbe költözött, itt nevezték ki gátfelügyelővé. Ez volt Bismarck első nyilvános hivatala.

1847 májusában egy megbetegedett szász tartományi képviselő helyett ő kapott mandátumot az egyesített országgyűlésbe. Ott konzervatív nézeteket vallott, amire az uralkodó is, az udvar is felfigyelt. Az 1848 márciusi német forradalom azzal fenyegette, hogy keresztülhúzza a számításait. Közben sikerült egy életre ellentétbe kerülnie IV. Vilmos sógornőjével, a későbbi I. Vilmos nejjével (Augusta).

1848 nyaratól buzgón vett részt az ultrakonzervatív újság létrehozásán: Neue Preußische Zeitung (Új Porosz Újság). Augusztusban kezdeményezésére összeült 400 vidéki nemessel a „Junkerparlament”, hogy a tulajdon elleni bármilyen beavatkozás ellen tiltakozzon. Az 1849 júliusában újraválasztott országgyűlés kamarájában az ultrakonzervatívok prominens szószólója lett. Ekkor a család Berlinbe költözött. 1850. március 20-tól az Erfurtban ülésező „uniós parlament” képviselője, amely a szövetségi állam alkotmányáról tanácskozott. Az elnök jegyzőkönyv-



vezetőjévé választották. A képviselők osztrák kérésre átköltöztek Frankfurtba. Poroszországnak engednie kellett Ausztriával szemben (1850. november 29., Olmützi szerződés).

Szónoklataiban az egysúlyozó mutatóvonal „Realpolitik” és a konzervatív elvi politika között nagyon tetszett a királynak és a kamarillának, úgy hogy Bismarck diplomáciai alkalmazását tervezték.

A diplomáciai pályafutás kezdete

1851. április végén porosz követé nevezték ki a frankfurti Bundestagba. Ott a célja az volt, hogy Ausztriát kényszerítse elismerni Poroszország egyenrangúságát a Német Szövetségben (Deutscher Bund). Ahol csak lehetett bosszantotta Ausztria delegáltjait, néha a berlini instrukciókat is túllépve. Sikerült megakadályoznia Ausztria belépését a német Zollvereinba (Német Vámunió). Voltaképpen itt a két hatalom vetélkedéséről volt szó, a német területek feletti hegemóniáról.

1857 októberében IV. Frigyes Vilmos agyvérzést kapott, és lebénuult. Öccse Vilmos herceg lett a régens. Bismarck attól tartott, hogy Vilmos felesége, Augusta, liberális nézeteivel befolyással lesz a porosz politikára.

1859 januárjában visszahívták frankfurti posztjáról és Pétervárra helyezték át. Hidegre tették, ahogy ő értékelte. Megszakításokkal három évet töltött itt. Tanulságos volt számára, mert betekintést nyert az egyes hatalmak érdekeibe, ez irányú diplomáciai ismereteit bővíteni és elmélyíteni tudta. Nagy jóakarattal fogadták őt az orosz kormánykörök, amúgy is nagyon jó volt az orosz-porosz kapcsolat, ellentétben a porosz-osztrák viszonyal.

1861 januárjában elhunyt IV. Frigyes Vilmos, és a testvére I. Vilmosként lett porosz király. Bismarckot gyötörte a vágy, hogy valami hatalmi pozíciót szerezzen, amely lehetővé tenné, hogy politikai céljait, elképzeléseit megvalósítsa. 1862 áprilisában Berlinbe rendelték, de májusban már Párizsba küldték követnek. Júliusban Biarritzba utazott, hogy kipihenje magát. Ekkor 47 éves volt, és hevesen beleszeretett a 22 éves Katharina Orloffba, a brüsszeli orosz követ vonzó feleségébe.

1862. szeptember 16-án tért vissza Párizsba, két nappal később megkapta Roon táviratát: készni veszélyes! A tavasz óta izzó hadseregreformvita alkotmányos válsággá terebélyesedett, mikor 20-án Berlinbe érkezett. A király és környezete le akarta építeni a Landwehrt és helyette a hároméves szolgálati időt kívánta előírni. A libe-

rális ellenzék úgy értelmezte, hogy ez a szándék ellene irányul, ezért nem szavazták meg a szükséges pénzügyi fedezetet a hadseregreformhoz. A pathhelyzetet Bismarck 1862. szeptemberi kinevezése porosz miniszterelnökké és külügyminiszterrel oldotta fel.

Felívelő politikai karrier

1862. szeptember 30-án a költségvetési bizottságban utalt arra, hogy a liberális ellenzékkel Poroszország kisméret, nemzeti politikájában tudnának együttműködni. Itt hangzottak el Bismarck híres szavai: „Nem Poroszország liberalizmusára, hanem hatalmára tekint Németország. Nem szónoklatokkal és többségi határozatokkal lehet a kor nagy kérdéseit megoldani – ez volt 1848 és 1849 nagy hibája –, hanem vasal és vérrel.”

Az, hogy 1863 tavaszát Bismarck átvészelte, a csodával volt határos. Persze ehhez hozzájárult az is, hogy az ellenzéki liberális többségi frakcióban állami hivatalnokok is voltak, akik állami represszióknak lettek kitéve. 1863. február 8-án Pétervárott orosz-porosz konvenciót írtak alá, a lengyel felkelés leverésére. Belpolitikailag, mivel még mindig nem volt költségvetés, az általános választások által egybehívandó parlamenti választással próbálkozott. Nem sikerült a célját elérni, mert 1863 október végén a liberális ellenzék egyértelműen megőrizte többségét az országgyűlésben. Ezen az őszen a schleswig-holsteini kérdés nyitott Bismarcknak kiutat a megrekedt belpolitikai szituációból. Az 1852-es londoni protokoll sem hatástalanította ezt a problémát. A liberálisok szimpatizáltak egy önálló Schleswig-Holstein állammal, míg Bismarck a két hercegséget porosz hatalmi körbe akarta vonni. Ezen célját, szokatlan ügyességgel, lépésről lépésre elérte. Ez lett egyik legnagyobb diplomáciai sikere, teljesítménye. A győzelmet porosz és osztrák csapatok együttesen vívták ki. A két fél közötti esetleges súrlódásokat kihasználhatta Bismarck, hogy a konfliktust, ami már Frankfurt óta létezett a két hatalom között, Ausztriával, eszkálálja. Egyértelmű volt, hogy a dán és a német kérdés megoldása miatt, a biztosan bekövetkező konfliktus Ausztriával, szorosan összefügg.

1864 júniusában kiéleződtek a konfliktusok a két ország között. Poroszország német területeket foglalt el, ezzel elkezdődött a háború. A szövetséges Itália június 24-én Custozónál vereséget szenvedett, de a poroszok július 3-án Königgrätznél legyőzték az osztrák főerőket. A prágai béke (1866. augusztus 23.) az enyhe

porosz követelései már előrevetítette a későbbi jó kapcsolatokra való törekvést a Habsburg Birodalommal. Bismarck az uralkodójával és a porosz politikai és katonai vezetéssel, főleg I. Vilmosmal szemben mindent bevetve (még ajtókilincs letörést, váza összetörését, zokogó sírást is) érvényesíteni tudta akaratát. A két ország között a Majna lett a határvonal. A sikerek hatására a liberálisok kompromisszumkészebbnek mutatkoztak. A július 3-i parlamenti választásokon a konzervatívok 100 hellyel növelték képviselőik számát. Bismarck szeptember 3-án a kormány által a parlamenttől kért utólagos jóváhagyást a kiadásokat illetően, amit a zöm elfogadott, sőt a liberálisok többsége is megszavazott. Az alkotmánykonfliktus (1862 óta) ezzel lezárult.

A pártviszonyok átalakultak, mind a liberálisok, mind a konzervatívok két pártra szakadtak. A Nemzeti Liberális Párt és a Szabad Konzervatív Párt immár Bismarck politikáját támogatta. 1867-ben létrejött az Északnémet Szövetség. A Szövetség elnökségének élén a porosz király állt. A Bundesrat (Szövetségi Tanács) élén Bismarck, mint porosz miniszterelnök és külügyminiszter. A tanács 43 delegáltjából 17 fő porosz volt. A „Reichstag” mint népképviselő, az egyes államok képviselőite működött. Az általános választójogot azért engedte meg Bismarck, hogy ezáltal a konzervatív, királyhű választórétegeket tudja mozgósítani, a liberálisokat pedig voltaképpen gyengíteni. Az alkotmányozó Reichstag-választások 1867. február 12-én ezt a várakozást nem egészen erősítették meg. A Nemzeti Liberális Párt 79 helyet nyert, mint legerősebb párt, a Konzervatívok 59, a Szabad Konzervatívok 39 helyet szereztek, a Haladó Párt 19 helyet.

A katonai költségvetést kivonta Bismarck a parlament ellenőrzése alól, és a szövetségi minisztériumok nem tartoztak felelősséggel a parlamentnek. Ezzel érdemben nem lehetett sem a kancellárt, sem a kormányt megbuktatni. A liberálisok ezen engedményekért cserébe az általános és a közvetlen választójoghoz a titkos szavazást kapták. Az Északnémet Szövetség alkotmányát 1867. augusztus 16-án fogadták el. A sok sikerért Bismarck 1865-ben grófi címet kapott, az Ausztria feletti győzelemért és az indemnitás engedélyezéséért 400 ezer talér adományt.

Bismarck következő célja az északi rész egyesítése a délivel, azaz a német egység megvalósítása. 1866 augusztusában kötöttek véd- és dacsövetséget egymással. Franciaországot nyugtalanította a porosz terjeszkedés.

A déli államok a poroszokkal együtt ugyanolyan törvényeket fogadtak el: szabad költözés, egységes súlyok és mértékek, mértékegységek, ipartörvény, büntetőtörvénykönyv. Oriási előrelépés az egyesülés felé! De! A déliek féltek, hogy az északiak «elporoszosítják» őket. A stagnálást a német egység kérdésében, a délnémet államok húzódozását a poroszok vezette egységes Németországtól, törekvést az önállóság megőrzésére, mindezt egy külpolitikai esemény győzhette le. Ez elérkezett 1868–1870-ben, a spanyol trón körüli hatalmi játékokkal. A franciák a bekerítéstől féltek, ami történelmükben már korábban felmerült. Bismarck számára az ügy jó esélyt kínált a kisméretű nemzetpolitika számára, amely 1868-ban zsákutcába került, egy porosz-francia katonai konfliktus által kimozdítani onnan, amelyben Poroszország lenne a megtámadott. Voltaképpen így az összecsapás nemzeti háborúvá alakulna át, és magával rántaná a délnémet államokat. Még egy mozzanat hiányzott a sikerhez, Bismarck hinni vélte, hogy a

többi hatalmat távol tudja tartani a konfliktustól.

A katonai siker magával hozta a délnémet államok csatlakozását az Északnémet Szövetséghez, 1870 novemberében. 1871. január 18-án Versailles-ban proklamálták a Német Császárságot. Bár I. Vilmos tiltakozott a „német császár” cím ellen, így a címe „Németország császára” lett. Bismarck számára a régi német birodalom szimbolikájához való visszanyúlás politikai szükségzerűség volt, mert ettől a nem porosz lakosság vonatkozásában egy integrációs határt remélt. Zseniális lépés!

A fegyverszünet a franciákkal 1871. január 28-án jött létre. Az előzetes békekötés 1871. február 28-án, a végleges Frankfurtban 1871. május 10-én ment végbe. Bismarck hercegi címet kapott, karrierje csúcán volt. De csak ő ismerte a kisméretű, nagyporosz nemzeti állam kínos egyensúlyát. Az ezt követő törekvése az volt, hogy az eredményeket megőrizze, és a békét Európában fenntarthassa!

Benjamin Disraeli angol miniszterelnök úgy nyilatkozott a német egységről, a német nemzeti állam létrejöttéről, hogy fontosabb esemény volt, mint a nagy francia forradalom. Ha a későbbi történelmi eseményekre, későbbi korszakokra gondolunk, érdemben a XX. század első felére, nos akkor ez egy nagyon figyelemre méltó megállapítás!

Visszatérve az eredmények megőrzéséhez, Bismarck 1874 februárjában bizonygatta, hogy: „Wir verfolgen keine Macht-, sondern eine Sicherheitspolitik.” (Nem hatalmi, hanem biztonsági politikát folytatunk.) Franciaország Németország számára ellenséges volt, ezért Bismarck baráti viszonyt akart fenntartani Oroszországgal, és az Osztrák–Magyar Monarchiával, tehát a franciákat gyengíteni és elszigetelni akarta (1873, három császár szövetsége). Angol és orosz együttműködés csendesítette el az 1875-ös „háború láthatáron” riadalmat. Bismarck értésére adták, hogy nem tűrjük el Közép-Európában a hatalmi viszonyok megváltoztatását Németország javára. A keleti válságban (1875–1878) nem volt érdekelt, igyekezett a békét megőrizni, mint „becsületes alkusz”, ahogy a történet-tudományban elterjedt, de talán találékos lenne a becsületes közvetítő megjelölés. A Monarchiával kötött szövetség (1879) bár Oroszország ellen irányult, de voltaképpen mind a két hatalmat távol akarta tartani a balkáni aspirációktól, pontosabban, nyugalmat akart közöttük, és a Balkánon. Nehéz tárgyalások után sikerült megújítani a három császár szövetségét (1881): Németország, Oroszország, Monarchia. 1882-ben a kettős szövetség (Németország–Monarchia) Olaszország csatlakozásával hármasszövetséggé bővült, sőt 1883-ban Románia is csatlakozott. Németország sokáig tartózkodott a gyarmatosítástól, de 1884/85-ben területeket szerzett Afrikában és a Csendes-óceánon. Talán a Franciaországhoz való viszonyt akarta enyhíteni. 1888 decemberében azt nyilatkozta: „Meine Karte von Afrika liegt in Europa. Hier liegt Rußland, und hier liegt Frankreich, und wir sind in der Mitte; das ist meine Karte von Afrika.” (Az Afrika-térképem Európa. Itt van Oroszország, és itt van Franciaország, és középen vagyunk mi; ez az én Afrika-térképem.)

A belpolitikában Bismarck két kulcsszava a konszolidálás és a megőrzés volt. 1871. április 14-én új alkotmányt bocsátottak ki, amely lényegében az Északnémet Szövetség alkotmányához igazodott. Bismarck a Német Császárságban birodalmi kancellár, porosz miniszterelnök, külügyminiszter és a Szövetségi Tanács

(Bundesrat) elnöke volt. A birodalmon belül két erőt, a katolikusokat és a szociáldemokratákat ellenségeinek tartotta (Reichsfeinde). Az ellenük vívott harc, a Kulturkampf (1872–1878) az előbbieket ellen irányult, az utóbbiak ellen ketős stratégiát alkalmazott/1878-/ 1. a szervezeteik elnyomása 2. egy haladó szociálpolitika által. Az első módszer kudarcot vallott, mert a szociáldemokrata párt folyamatosan erősödött, és egy tömegmozgalommá, sőt tömegpárttá vált (1912-ben a legerősebb frakció a Reichstagban). Ami a szociálpolitikát illeti, 1883-ban betegbiztosítási törvényt, 1884-ben balesetbiztosítási törvényt, 1889-ben rokkantsági és öregségi biztosítást alkottak. Érdekességként megjegyezzük, hogy szociálpolitikai törvényeket a világon Németország vezetett be először!

Ezzel egy időben fordulat állt be a belpolitikában. Eddig, 1866 után a nemzeti liberálisok támogatásával egységesítették és fejlesztették a gazdaságot, az igazgatást és a jogrendet. Bismarck úgy érezte, hogy a liberálisok túlzottan befolyásolják a belpolitikáját, szinte a „kormányt akarták kormányozni». A kancellár meg kívánta erősíteni pozícióját, azáltal, hogy a konzervatívokra és társadalmi csoportokra támaszkodik. A gazdaságpolitikai irányváltással függött ez össze. Ezen irányváltásig liberális-szabadkereskedelmi orientáció jellemezte a német gazdaságpolitikát, ezt követően a protekcionizmus. Ezt szolgálták a védővámok.

Hanyatlás

Mіндеzen események, folyamatok közepette Bismarck egyre gyakrabban vonult vissza a birtokaira (Varzin, Friedrichsruh) pihenni, regenerálódni. Egyre többet szenvedett acidegfájdalmaktól, reumatikus panaszoktól, vénagyulladás-tól a bal lábában (egy korai lovasbaleset következménye), emésztési zavaroktól és aranyértől. De főleg az álmatlanság kínozza. Romló egészségi állapotát nem csupán a hatalmas megterhelés, hanem a mértéktelen étvágy, a bor, pezsgő, dohány fogyasztása, a súlyos elhízás is okozta.

A balkáni zavarok (1884/85) a finoman szőtt szövetségi rendszerének hálóját szakítópróba elé állították. 1887. június 18-án a viszontbiztosítási szerződéssel próbálta Oroszországot a Német Birodalomhoz kötni. A német közvélemény eközben egyre kritikusabbá vált Bismarck külpolitikai elképzelésével szemben, amely az egyensúlyt kívánta megőrizni. Ezzel szemben a kritizálók a német gazdasági erőnek megfelelő dinamikus külpolitikát akartak. Mindenképpen elutasított minden preventív háborút.

1888. március 9-én meghalt I. Vilmos császár, utóda a fia III. Frigyes liberális nézeteket vallott, melyeket már nem tudott érvényesíteni. 99 napig volt császár, június 15-én gégerákban elhunyt. II. Vilmos saját kezébe akarta venni a politika irányítását, így ellentétbe került a kancellárral. 1890. március 18-án Bismarck benyújtotta elbocsátási kérelmét. Március 20-án lemondott, és birtokára, Friedrichsruh-ba vonult vissza, ahonnan figyelemmel kísérte, és a „Hamburger Nachrichten” újság számára kommentálta az eseményeket. Az 1891-es parlamenti választáson a nemzeti liberálisok támogatásával indult, győzött, de nem élt a mandátumával. Egyre magányosabb lett, főleg miután 1894. november 27-én meghalt a felesége. Bismarck egészsége tovább romlott. A bal lábában vérellátási zavarok jelentkeztek. Izgatottsága depresszióval váltakozott. 1898. július 30-án elhalálozott.